

ДЖЕЙМС ФЕНІМОР КУПЕР

ЗВІРОБІЇ

Роман

Переклад з англійської
Леоніда Солонька,
Олександра Тереха

ТЕРНОПІЛЬ
"НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН"

КИЇВ
"ВЕСЕЛКА"

ББК 84.7(Спо)
К92

Бібліотека світової літератури для дітей у 100 томах
“СВІТОВИД”
заснована 2004 року

Вступне слово *Надії Ейшикської*
Ілюстрації *Генрі Брока*

Перекладено за виданням:
Works of J. Fenimore Cooper.
Volume one, New York, 1891.

Друкується за виданням:
К.: Дніпро, 2001.

Купер Джеймс Фенімор

К92 Звіробій: Роман: Для середн. і ст. шк. віку/Пер. з англ.
Л. Солонька, О. Тереха.—Тернопіль: Навчальна книга—Богдан;
К.: Веселка, 2006.— 448 с.— (Бібліотека світової літератури для
дітей у 100 томах “Світовид”. Серія друга. Література ХІХ століття.)

ISBN 966-692-283-5 (б-ка)

ISBN 966-692-473-0

(укр., “Навчальна книга—Богдан”)

ISBN 966-01-0356-5

(укр., “Веселка”)

ББК 84.7(Спо)

Охороняється законом про авторське право.

*Жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора перекладу чи видавця.*

ISBN 966-692-283-5 (б-ка)

ISBN 966-692-473-0

(укр., “Навчальна книга—Богдан”)

ISBN 966-01-0356-5 (укр., “Веселка”)

© Видавництво

“Навчальна книга — Богдан”, б-ка,
макет, художнє оформлення, 2006

© Солонько Л., Терех О., переклад, 2001

ФЕНІМОР КУПЕР ТА ЙОГО УЛЮБЛЕНИЙ ГЕРОЙ НАТТІ БАМПО

Чому юний читач з таким захопленням та незмінною цікавістю знову й знову звертається до романів Фенімора Купера, і вони написані понад сто років тому, не здаються йому недосяжно чужими?! Тому що ніколи не застаріє шляхетність героїв Купера, їхня мужність, почуття самовідданості та вірної дружби, їхнє самовладання в небезпечні хвилини життя, наповненого подіями та боротьбою.

Коли понад сто років тому європейці вперше прочитали романи Купера, то не тільки були вражені талантом художника, але й з великим інтересом знайомилися з країною, яка з'явилася перед ними завдяки волі письменника, і яка до того часу для багатьох із них була невідомою. Америка XVIII століття... Величезні історичні переміни, що ламали звичний побут; драматичні епізоди освоєння колоністами вільних земель; війна за незалежність від англійської монархії... Все це, відтворене Купером із гострим відчуттям національної своєрідності його країни, поклало читачів новизною та пізнавальною силою.

Читачів захоплювали незвичайною красою барвів куперівські пейзажі: тиша лісів і чистота рік, гладінь озер і далечінь прерій — картини, що відтворювали в уяві величність, багатство незайманої американської природи далеких часів.

Однак у себе на батьківщині книги Купера не завжди супроводжував успіх. Бувало й так, що періоди визнання і навіть слави змінювались і замовчуванням його творчості, і ворожим ставленням до нього критики. Коли народився майбутній письменник у 1789 році, минуло лише декілька літ з того часу, як закінчилася війна американців за незалежність. Із 1783 року Північна Америка вже не була колонією, а самостійною державою — республікою. І живі епізоди боротьби американського народу за незалежність юний Фенімор Купер міг чути від своїх старших сучасників. Трагічна історія винищення споконвічних господарів американської землі — індіанських племен — також не була для нього віддаленим минулим.

Озеро Отсеґо, на берегах якого розігрувалися захоплені події життя численних героїв Купера, — це озеро його дитинства. Поблизу від нього знаходився маєток батька письменника, судді Купера, де згодом виростало селище Куперстаун.

Фенімор Купер ще хлопчиком мріяв про морські мандри і був надзвичайно щасливий, коли за бажанням батька став спершу матросом у торговому флоті, а згодом військовим морським офіцером. Він був учасником

будівництва військового брига на озері Онтаріо, і ми, читаючи в романах Купера чудові описи берегів Великих Озер, пригадуємо юність письменника. Жива уява, величезна скарбниця знань, палкий інтерес до історії своєї країни — ось що спонукало його звернутися до літературної творчості.

Письменник високо цінував свою епопею про Шкіряну Панчоку, пророкуючи їй довге життя. Це — п'ять романів, один із котрих знаходиться зараз перед вами. Його головний герой — мисливець і слідопит Натаніель (Натті) Бампо. Це — чудовий літературний образ, створений шляхетною думкою і живою творчою фантазією художника. Він переходить із роману в роман, і ми бачимо, якими життєвими шляхами він іде впродовж шістдесяти літ — із 1745 до 1805 року.

Купер створював цю епопею, немовби озираючись на історію своєї батьківщини. Першим був написаний роман “Піонери” (1823). Його герой Натті Бампо дуже старий, проте благородний і чесний, хоча й безпорадний у цьому чужому для нього світі нових законів і складних відносин власницької держави.

Яскраві спогади дитинства, проведеного в батьківському маєтку, образ самого судді Купера безперечно надихали письменника, коли він розповідав у “Піонерах” сумну історію сімдесятилітнього Натті та його друга — індіанця Джона, котрі знайшли притулок у маєтку судді Темпла. Саме в “Піонерах” ми з особливою гостротою відчуваємо історичну “недоречність” спроб Натті втекти від власницьких пристрастей і заповідливості наполегливих колоністів, по суті, тих людей, котрі створюють основи майбутньої високорозвиненої промисловості країни. Куди тікати від історичної неминучості? У світ незайманої природи, в улюблені ліси, де Натті все одно почує у нетрях стукіт сокири?

І ось старий Натті вже не мисливець, а трапер (“Прерія”, 1827), котрий блукає преріями. Проте тут йому не уникнути зустрічей із хижими, жадібними загарбниками земель, котрі змітають усе на своєму шляху, котрі втратили будь-які моральні засади. У “Прерії” ми прощаємося з Натті Бампо, який знайшов останній притулок біля вождя індіанського племені, котрий прихилився до нього. Смерть Натті є урочистою, автор наповнює її символічним значенням, тому що разом із Натті Бампо йде в небуття чисте життя, злите із первісною природою.

Поміж цими двома романами, в яких Натті постає перед нами наприкінці свого життя, Купер пише найкращу книгу епопеї про Шкіряну Панчоку — “Останній із могікан” (1826). Письменник немовби хоче відступити від печального образу старого мисливця та його вірного друга-індіанця, самотніх диваків, що живуть спогадами про давні часи, про свої подвиги та звитяги.

В “Останньому із могікан” Купер виводить образ Натті Бампо — знаменитого слідопита та розвідника Соколине Око, який знає кожну

лісову стежку, звичаї та військові хитрощі індіанців. Він почуває себе хазяїном незайманих лісів. Поряд із ним перед читачами постають шляхетні та не користолюбні індіанці — Великий Змій і його син Ункас, останні з могікан, — вірні друзі Натті.

Лише після четвертої книги з епопеї про Шкіряну Панчоку (“Слідопит”, 1840) Купер пише свого “Звіробоя” (1841).

Чому ж сталося так, що Купер, звернувшись востаннє до свого улюбленого героя, розповідає нам про молодість Натаніеля Бампо? У важкі для Купера роки самотності, розчарувань і глибоких конфліктів із американськими літераторами і політичними діячами, він створює образ сповненого сил юного Звіробоя, котрий невід’ємний від життя лісів, рік, озер, від романтичного світу індіанських легенд, від суворого, але на свій лад справедливого народу, якому ще невідомі вади європейської цивілізації.

Проте які складні та суперечливі історичні долі людей! Вже двадцятип’ятирічний Бампо відчував ледь усвідомлену тривогу від руху на захід своїх співвітчизників, зажерливі пристрасті та гендлярський дух яких він з гіркотою помічав у захожих колоністів із поселень. На жаль, обставини склалися так, що Натті сам допомагав загарбання вільних земель. Адже хто знав краще від Звіробоя шляхи та розтоки лісових нетрів? Хто міг краще, ніж він, налагодити зв’язки між людьми білої шкіри та індіанцями? Хто міг із більшою винахідливістю, ніж він, рятувати від смертельної небезпеки жителів поселень? Хто, як не Натаніель Бампо, який виріс у лісах, у дружній близькості до індіанських вождів, людина слова, мужності та безкорисливості, допомагав білим йти на захід. Справді, такздійснилось тому, що патріархальний світ Натті, життя вільної людини, що видавалось йому природним і вічним, було приречене всім перебігом історичних подій, і саме Купер, який дуже любив героя, розумів цю неминучість.

Не тільки пожадливість поселенців, їхнє хижацьке відношення до природи турбує Натті тоді, коли він у “Звіробої” ще повен життєвої сили і не передбачає майбутньої самотності та безпритульності. Його, котрий виріс серед індіанців, боляче вражає расова зверхність білих людей і жорстокість, з якою вони знищують недавніх володарів Америки. Намлегко зрозуміти думки Натті про підступність та жадібність тих його білих братів, з якими звела його доля. “Людину робить людиною шкіра”, — говорить Гаррі Марч. “Кожного слід судити за його вчинками, а не за кольором шкіри” — заперечує йому Звіробій. І завдяки цим словам ми можемо зрозуміти, що думки Натті — це думки самого письменника.

Купер чітко вирізняв, що моральне і що ганебне в житті його героїв. Ганебне пов’язане для нього так само, як і для Натті, з жадобою, пристрастю, збагаченням за будь-яку ціну, і це деморалізує людей. Ми дізнались у “Звіробої” про невтішну долю Джудіт і її матері, котрі стали

жертвами ганебного духу, який існував у поселеннях колоністів і військових фортах. А Гетті, хворобливо наївна, вона немовби відсторонена від цивілізованого світу розсудливих нечистих пристрастей, безпосередня та по-дитячому відверта, морально чиста, жертвна, вірна у дружбі та в коханні.

У Купера уявлення про моральність завжди пов'язані з реальними людьми та умовами, адже відразливі для нього Гаттер та Марч, які бігають за скальпами індіанських воїнів, дітей і жінок, щоб збувати їх за гроші державним англійським агентам... Поряд із ними морально вищими є навіть індіанці, котрі надзвичайно жорстокі на "стежках війни", коли по скальпах ведуть рахунок убитих ворогів; для них скальп є символом військової доблесті, для Марча і Гаттера — лише спосіб збагачення.

Як виграє, поряд із Гаттером та Марчем, Натті Бампо, котрий з повагою відноситься до законів та традицій індіанців! Нам може видатися штучним (а Марч називає це дурістю та нісенітницею), що Натті дотримав слова, даного індіанським вождям, і будиши їхнім бранцем повернувся із "короткочасної відпустки" назад у полон, на неминучі тортури.

Звичайно, коли ми відкинемо романтичну запону, що огортає образ Натті й багатьох індіанців, ми побачимо реальні риси й індіанських звичаїв, і жорстокість індіанців.

Неважко зауважити, що Звіробій, а разом із ним і автор не завжди об'єктивні у своєму ставленні до індіанських племен. Якщо делавари та могікани, що були у союзі з англійцями, є втіленням відваги, гордості, та витримки, то гурони, які підтримували союзні зв'язки з французами, наділені підступністю, кровожерливістю, жорстокістю дикунів.

Проте завжди незмінно чистою залишається у романах про Шкіряну Панчохо чудова природа Америки. Вона і злитий із нею Натті Бампо здаються нам сонячним просвітом, на який із усіх боків насувається тінь цивілізації. Її вади болісно непокоять неписьменного Натанієля Бампо, а також художника, котрий створив його образ.

Гортаючи останні сторінки "Звіробоя", пригадуючи захоплюючі, нехай і не завжди правдоподібні пригоди героїв, неможливо не відчувати бажання ще й ще раз зустрітися з Натті, дізнатися його подальшу долю. Наше бажання збудеться. Натті Бампо ще з'явиться на сторінках романів Купера під прізвиськами Слідопит, Соколине Око, Довгий Карабін, Шкіряна Панчоха.

Попереду ще багато подвигів та пригод очікують Звіробоя та його вірного друга Чингачгука. Нам це обіцяє автор: "Мовчки вирушили вони до Магауку, узворотну путь, назустріч новим пригодам, таким самим захоплюючим, як і ті, щоними починали свій славний шлях на цьому чудовому озері..."

Надія Ейшиєвська

РОЗДІЛ І

Є насолода в пуші лісовій,
І радість є на березі безкраім,
І музика, коли гримить прибіій
Та в небо хвилями жбурляє.
Людину я люблю, хоч ти, Природо-мати,
Мені любіша і дорожча.
З тобою я навчився забувати
І те, чим був, як був молодший,
І те, чим став під холодом років.
На лоні в тебе серцем оживаю.
Щоб виспівати це — я не знаходжу слів,
Але й мовчати сил не маю.

*Байрон. Чайльд Гарольд*¹

На людську уяву події впливають так само, як час. Людині, що бувала в далеких мандрах і багато бачила, здається, ніби вона живе на білому світі з давніх-давен; і щоб а патша історія народу на важливі події, то швидше вона набуває ознак старовини. Інакше неможливо пояснити тієї солідності, якою вже встигли обрости американські літописи. Коли ми звертаємось думкою до перших днів колоніальної історії, цей період постає як далекий і темний; тисячі змін, які нанизуються й нанизують с я в пам'яті, відносять народження нації в таку давнину, що вона немовби губиться в тумані часу. А проте чотири життя середньої тривалості було б задосить, щоб передати з уст в уста у формі переказів геть усе, чого цивілізована людина досягла в межах нашої республіки. Хоча лише сам штат Нью-Йорк значно переважає населенням будь-яке з чотирьох найменших королівств Європи й усю

¹ Віршовані епіграфи переклав Л. Солонько.

Швейцарську конфедерацію, минуло ледь за двісті років, відколи голландці заснували свої перші поселення, вивівши цей край із стану дикості. Отже, те, що здається прадавнім завдяки силі змін, стає близьким і знайомим, коли ми починаємо уважно розглядати його в строгій перспективі часу.

Цей погляд на минувшину має трохи послабити здивування, яке інакше відчув би читач, розглядаючи зображувані нами картини, а деякі додаткові пояснення перенесуть його уяву в ті конкретні умови життя, про які ми хочемо тут розповісти. Історія свідчить, що всього-на-всього сто років тому такі поселення на східних берегах Гудзону¹, як, наприклад, Клеверак, Кіндергук і навіть Поукіпсі², не вважались безпеченими від індіанських наскоків; і на берегах тієї ж самої річки, на відстані мушкетного пострілу від верфей Олбані³, ще й досі стоїть резиденція молодшої парості Ван-Ренселера і в⁴, із стрільницями, поробленими для захисту від того ж таки підступного ворога, хоч сама споруда належить до пізнішого часу. Подібні пам'ятки дитинства нашої країни можна зустріти повсюдно в тих місцях, що їх нині вважають за справжні вогнища американської цивілізації, і це яскраво доводить, що всі наші нинішні засоби захисту від ворожих наскоків та насильств вирости в проміжок часу, лише трохи довший за одне людське життя.

Події цієї повісті відбувалися між 1740 та 1745 роками, коли були заселені лише чотири графства колонії Нью-Йорк, прилеглі до Атлантичного океану, вузька смуга землі по берегах Гудзону від його гирла до водоспадів біля верхів'я та кількох суміжних областей по річках Могаук⁵ і Шогері⁶. Широкі масиви одвічних нетрів не тільки підступали до берегів Могауку, а й сягали за саму річку і тяглися далеко в глибину Нової Англії⁷, ховаючи в зеленій гуштині

¹Гудзон—велика річка, що бере початок в Едірондекських горах і впадає в Нью-Йоркську затоку. Названа так на честь англійського мореплавця Генрі Гудзона, який 1609 року піднявся нею до місця, де нині розташоване місто Олбані.

²Поукіпсі — місто на річці Гудзон, засноване голландцями 1690 року.

³Олбані — одне з найстаріших міст США, засноване голландцями 1623 року на березі річки Гудзон. Столиця штату Нью-Йорк.

⁴Ван-Ренселери — великі землевласники, вихідці з Голландії. Осіли поблизу міста Олбані ще в 1630 році.

⁵Могаук—притока річки Гудзон, впадає в неї трохи північніше міста Олбані.

⁶Шогері — притока річки Могаук.

⁷Нова Англія — область в північно-східній частині США, що прилягає до Атлантичного океану, її найраніше колонізували переселенці з Англії.

т убільного воїна, що у безшумних мокаси́на х¹ скрадався таємною і кривавою стежкою війни. Коли б оглянути з пташиного лету весь простір на схід од Міссісіпі, очам відкрився б неосяжний лісовий масив, обведений уздовж морського узбережжя порівняно вузькою смугою оброблених земель, усіяний блискотливими поверхнями озер та посічений хвилястими лініями річок. На тлі цієї грандіозної картини глухий куточок, який ми хочемо тут змалювати, видався б зовсім незначним, але ми зважуємось продовжити нашу розповідь, певні, що більш-менш точне зображення одного закутка цього дикого краю дасть досить правильне уявлення про нього в цілому, коли не зважати на дрібні та несуттєві відмінності.

Хоча б які зміни робила людина, одвічний коловорот пір року лишається незмінним. Літо й зима, час сівби і час жнив заступають одне одного в раз і назавжди заведеному порядку з дивовижною послідовністю, залишаючи людині вдячну можливість скерувати високі сили свого всеосяжного розуму на пізнання одвічних законів, яким підвладна ця нескінченна одноманітність еволюцій. Сотні рків літне сонце зігрівало верхівки благородних дубів та сосон і посиляло своє тепло навіть схованому в землі чіпкому корінню, перш ніж залунали голоси, що перегукувалися в гушавині лісу, верхівіття якого купалося в яскравому саяві безхмарного червневого дня, тоді як стовбури дерев у похмурій величі бовваніли в приземних сутінках. Голоси були неоднакові й, мабуть, належали двом чоловікам, що збилися з дороги й тицялися на всі боки, розшукуючи загублену стежину. Нарешті радісний вигук сповістив про успіх, і одразу по тому якийсь чолов'яга велетенського зросту виштовхнувся з химерного лабіринту мілких болітець на галяву, що, очевидно, утворилася частково під руйнівною дією вітру, а частково під такою ж дією вогню. Цей невеличкий простір, що чудово відкривав небо, хоч суспіль був захарашений поваленими деревами, тулився на схилі одного з тих високих пагорбів або невисоких гір, якими була обткана майже вся довколишня місцевість.

— Ось тут можна передихнути! — вигукнув лісовик, опинившись під відкритим небом і обтрушуючись усім своїм велетенським тілом, мов здоровенний пес, який щойно виграбався із снігового замету. — Ура, Звіробою, нарешті денне світло, а отам уже й озеро!

Ще не відлунали ці слова, як другий мешканець лісу розсунув болотяні зарості й виступив на галяву. Поквапливо оглянувши свою

¹Мокаси́ни — індіанське взуття із шкіри, гаптоване бісером, оздоблене хутром та клаптиками кольорового сукна.

зброю та обсмикавши пошарпаний одяг, він приєднався до товариша, що вже влаштувався на привалі.

— Ти знаєш це місце? — спитав той, кого звали Звіробоем. — Чи ти закричав тільки тому, що побачив сонце?

— І те й інше, парубче, і те й інше! Я впізнаю цю місцинку й анітрохи не шкодую, що бачу такого певного друга, як сонце. Тепер у нас знову всі румби компаса перед очима, і ми самі будемо винні, коли ще раз їх переплутаємо, як оце трапалося щойно. Бодай мені не бути Гаррі Непосидою, коли це не та сама галява, де минулого літа отаборилися й прожили цілий тиждень мисливці на землі! Диви, ондечки сухе галуззя їхнього куреня, а ось і джерельце. Ні, хлопче, хоч як я люблю сонце, та мені його не треба, щоб знати, коли настає день: мій живіт не поступиться перед найточнішим годинником якого тільки можна знайти в Колонії, і він уже калатає пів на першу. Мерщій розв'язує торбу, та зарядимося ще на шість годин бігу.

Після цієї пропозиції обидва захопилися необхідними приготуваннями до своєї, як завжди немудрої, але щедрої трапези. Ми скористаємось перервою в їхній розмові, щоб дати читачеві деяке уявлення про зовнішність цих людей, котрим призначено грати неабиякі ролі в нашій повісті.

Важко зустріти благородніший взірець квітучої мужності, ніж той, що його являв собою здоровань, який назвав себе Гаррі Непосидою. Справжнє його ім'я було Генрі Марч. Та оскільки мешканці прикордонної смуги перейняли в індіанців звичай давати одне одному прізвиська, його знали здебільша саме як Непосиду, хоча частенько звали ще й Гаррі Поспішакою. Ці два прізвиська він дістав за бурхливість своєї вдачі, за нерозважність і різкість поведінки, а також за надзвичайну непосидючість, яка ганяла його з місця на місце і завдяки якій він був запанібрата в усіх поселеннях, розкиданих між британськими володіннями та Канадою². Маючи шість футів чотири дюйми на зріст³, Гаррі, проте, був дуже пропорційно збудований, а його сила цілком відповідала велетенській постаті. Обличчя — мовби до пари прекрасній статури — було добродушне і вродливе. Поводився він незалежно, і хоча грубість прикордонног о

¹ Мисливцями на землю називали за тих часів людей, що блукали незайнятими лісами Північної Америки, шукаючи родючих земель. Натрапивши на добру ділянку, мисливець на землю вирубував та випалював на ній ліс і розорював її. Зібравши кілька врожаїв, «мисливець» кидав цю ділянку і йшов далі, шукаючи родючої, не виснаженої посівами землі.

² Канадою називали тоді поселення на річці Святого Лаврентія.

³ Тобто 190 сантиметрів.

побуту глибоко всоталася в його манери, величавість атлетичного тіла згладжувала їхню вульгарність.

Звіробій, як Непосида назвав свого товариша, різнився від нього й зовнішністю, і вдачею. Близько шести футів на зріст, він виглядав порівняно легковагим і шуплим, проте в усіх його рухах прослизала надзвичайна спритність, коли не надзвичайна сила. Обличчя його не відзначалося нічим, крім молодості, але своїм виразом воно викликало почуття довіри в кожного, хто придивлявся до нього уважніше. Цей вираз, що свідчив про незлобивість, безумовну правдивість, серйозність намірів та ширість почуттів, був справді чудовий. На перший погляд він здавався таким наївним, що могла навіть закратися підозра, чи не ховається за показними чеснотами хитро замасковане лукавство, але в кожного, хто ближче знайомився зхлопцем, така підозра швидко розвіювалась.

Обидва прикордонні мешканці були ще дуже молоді. Непосиді сповнилось не більше двадцяти шести — двадцяти восьми років, а Звіробій був на кілька років молодший, їхня одіж не варта докладного опису; можна тільки зазначити, що пошито її було майже цілком з оленьчих шкур, — певна ознака того, що її власники проводили життя серед безкраїх лісів, на далеких околицях цивілізованого світу. А проте в убранні Звіробоя відчувалося прагнення до деякої вишуканості та мальовничості, особливо помітне на зброї та спорядженні. Його карабін аж сяяв, колодочка мисливського ножа була майстерно вирізьблена, рогова порохівниця тонко орнаментована, а ягдташ прикрашений індіанським вампумом¹. Навпаки, Гаррі Непосида — чи то через свою природжену безладність, чи від таємної свідомості, що його зовнішність не потребує штучних прикрас, все носив недбало, абияк, ніби почував благородну зневагу до будь-яких цяцьок. Та це не тільки не зменшувало, а, мабуть, привертало ще більшу увагу до його вроди і велетенського зросту.

— Ну, Звіробою, берись до діла та доведи, що в тебе делаварський шунок, раз ти кажеш, що тебе виховали делавари²! — гукнув Непо-

¹ В а м п ум — нанизані черепашки, які в різних комбінаціях утворюють різні геометричні фігури. Ці фігури мали смислове значення. Вампуми були своєрідними пам'ятними знаками, іноді їх використовували для передачі повідомлень.

² Д е л а в а р и, а б о л е н н і - л е н а п е, як вони самі себе називали, — індіанське плем'я, що населяло в XVII—XVIII століттях долину річки Делавар (між річками Гудзон і Сасквеганна) та узбережжя Атлантичного океану до нинішньої Північної Кароліни. Вони утворили могутній союз племен, що боровся з гуронським племінним союзом. Делавари здебільшого виступали союзниками англійців, тоді як гурони були в союзі з французами.

сида і перший показав приклад, запхнувши до рота такий шмат холодної оленини, якого стало б європейському селянинові на цілий обід.

— Берись до діла, парубче, та доведи оцій бідолашній лані свою мужність зубами, як ти уже довів її рушницею.

— Ні-ні, Непосидо, небагато мужності треба, щоб забити лань, та ще в таку пору року. От спромогтись на рись чи пантеру¹ — то трохиінше, — заперечив Звіробій, примощуючись і собі коло страви. — Делавари дали мені прізвисько не так за хоробре серце, як за гостре око та прудкі ноги. Полювання на оленя, звичайно, не свідчить про боягузтво, але це й не велика доблесть.

— Делавари самі не герої, — буркнув Непосида крізь зуби, бо рот йому вщерть був напханий м'ясом, — інакше вони нізащо не дозволили б отим клятим бродягам мінгам² поробити з себе жінок.

— Цієї справи ніхто до ладу не знає і не розуміє, — сказав серйозно Звіробій, що міг бути таким же надійним другом, як його товариш небезпечним ворогом. — Мінги заповнили геть усі ліси своєю брехнею, плітками та пересудами. Я прожив десять років із делаварами і знаю, що вони не поступляться в хоробрості перед будь-яким іншим народом, коли дійде до бійки.

— Послухай, майстре Звіробою, коли вже в нас зайшла про це мова, чого б не поговорити одверто, як мужчина з мужчиною? Дай мені відповідь на одне запитання. Тобі так таланило в полюванні на дичину, що ти в цьому навіть прославився. А чи підстрелив ти хоч раз людину? Чи натискав коли-небудь курок проти ворога, також здатного бахнути в тебе?

Це запитання викликало в грудях юнака своєрідну боротьбу між бажанням похизуватися та чесністю, що було легко помітити на його безхитрісному обличчі. Однак ця боротьба тривала недовго. Сердечна прямота взяла гору над гонором та похвальбою.

— Широ кажучи, ніколи, — відповів Звіробій, — бо не траплялось слухної нагоди. Делавари жили з усіма в мирі, поки я в них г остював, а людину можна позбавити життя лише у відкритій, законній війні.

¹ Пантер в Америці немає, але європейські колоністи часто називали пантерою пуму або кугуара.

² М і н г и — одне з прізвиськ г у р о н і в, могутнього племені, що входило до ірокезького племінного союзу і жило в XVIII столітті по берегах озер Онтаріо та Гурон і річки Святого Лаврентія. Гурони вели тривалу боротьбу з делаварами. Під час англо-французьких воєн вони підтримували французів.

— Отакої! Невже ти й раз у не піймав на гарячому якогось лобуряку, що крав у тебе хутра чи дичину з капканів, і не порахувався з ним власноручно, аби звільнити суддів од мороки, а винуватця од судових витрат?

— Я не трапер¹, Непосида, — гордо відповів юнак. — Мене годує карабін, зброя, якою я володію не гірше за будь-кого з чоловіків мого віку між Гудзоном та річкою Святого Лаврентія. Я ніколи не продавав жодної шкіри, де в голові не було б ще однієї дірки, крім тих, які сотворила сама природа для зору чи дихання.

— Гай-гай, все це прекрасно на полюванні, але нічогісінько не варте там, де пахне скальпами та засідками. Підстрелити з-за куща індіанця — це значить тільки вдатися до його власної улюбленої вихватки. До того ж зараз у нас законна, як ти кажеш, війна. Чим швидше ти змиєш з себе цю ганьбу, тим спокійніше спатимеш уже від самої свідомості того, що в лісі шастає на одного ворога менше. Я недовго водитимусь із тобою, друже Натті, коли ти не знайдеш звіра понад чотири фути на зріст, щоб перевірити на ньому свою рушничку.

— Ну що ж, майстре Марчу, наша подорож наближається до кінця, і ми можемо розпрощатися сьогодні ж увечері, коли ти вважаєш це за потрібне. На мене чекає приятель, що не погребує товариством людини, котра на своєму віку не вбила ще нікого із своїх ближніх.

— Хотів би я знати, чого пришвендяв сюди той пройда-делавар на самому початку сезону? — буркнув Непосида з виглядом, що водночас показував і його недовір'я, і зневагу до можливої зради. — І де, ти кажеш, молодий вождь призначив тобі побачення?

— Біля невеличкої круглої скелі на озері, де, кажуть, сходяться племена, щоб укладати поміж себе угоди й закопувати в землю свої бойові сокири. Про цю скелю я багато чув од делаварів, хоч мені самому озеро й скеля зовсім не знайомі. На цей закуток ласяться і мінги, й могікани², це ніби спільна їхня територія, де в мирний час обидва племені ловлять рибу та полюють, хоча тільки Богові відомо, що тут може творитися під час війни.

— Спільна територія! — вигукнув Непосида, голосно зареготавши. — Цікаво, що на це сказав би Плавучий Том Гаттер? Він вважає

¹Трапером називають в Америці людину, що полює на хутрових звірів з допомогою пасток та капканів.

²Могікани — індіанське плем'я, що жило в понизов'ї Гудзону. Могікани входили в племінний союз делаварів. Плем'я це геть вимерло.

озеро своєю власністю за правом п'ятнадцятирічного одноосібного володіння й не віддасть його без бою ні мінгам, ані делаварам.

— А як подивляться в Колонії на таку сварку? Ці землі напевне ж мають свого хазяїна. Землевласники поділили між собою навіть таку глушину, куди самі ніколи не наважаться поткнути носа, щоби глянути на свої володіння.

— Може, таке робиться в інших місцях Колонії, Звіробою, та тільки не тут. Жодна душа, окрім самого Бога, не володіє ані вершечком землі в цій частині країни. Перо ніколи не торкалось паперу, щоб закріпити за кимось тутешні гори й долини. Старий Том не раз мені про це торочив. Отож він і вимагає, щоб його мали тут за єдиного хазяїна. А коли Том чогось вимагає, то вже зуміє повоювати за себе.

— З того, що я чув від тебе, Непосидо, виходить, ніби цей Плавучий Том не простий смертний. Він не мінг, не делавар і не блідолиций. Ти кажеш, він володіє озером віддавна. Що ж це за людина? Якої він породи?

— О, коли говорити про його породу, то Старий Том скоріше хохуля, а не людина. Вдачею він більше скидається на цю тварюку, ніж на людську істоту. Дехто гадає, що замолоду він гуляв по солоній воді й був дружком відомого Кіда², якого повісили за піратство раніше, ніж ми з тобою встигли народитись чи познайомитися, й ніби Том оселився в цих місцях, сподіваючись, що королівські крейсери ніколи не подолають гір і що в лісах він зможе спокійнісінько користатися награваним добром.

— Він помиляється, Непосидо, дуже помиляється. Людина ніде не може спокійно користатися награваним добром.

— Мабуть, він про це зовсім іншої думки. Я знав людей, котрі не уявляли собі щастя без нескінченних гульбищ, знав і таких, що найліпше себе почували в своєму кутку. Одні не мають спокою, поки когось не пограбують, інші, навпаки, каються до самої смерті, що колись когось пограбували. Людська вдача незбагненна в таких ділах. Але Старий Том не належить ні до тих, ні до інших. Награваним добром, коли воно справді в нього є, він спокійненько й вигідно користується разом із своїми дочками, і цим обмежуються всі його бажання.

¹К о л о н і я — тобто столиця колонії Олбані.

²К і д — відомий англійський пірат.

— Ого, то він має ще й дочок! Від делаварів, що тут полювали, я чув ці лі і і ст орії про цих дівчат. А мати в них є, Непосидо?

— Звісно, колись була. Але вона померла й потонула два роки тому.

— Що таке? — вигукнув Звіробій, здивовано глянувши на товариша.

— Померла й потонула, кажу тобі, і сподіваюсь, що нормальною людською мовою. Старий опустив дружину в озеро, коли побачив, що вона заholола. Можу засвідчити це, бо я особисто був присутній на похороні. Але чи не захотів Том морочитися й копати могилу, — що не так легко в лісі серед коріння, — чи вважав, що вода краще змиває гріхи, ніж земля, цього вже я не можу сказати.

— А хіба бідолашна жінка справді була така грішниця, що чоловік навіть не побажав як слід упокоїти її тіло?

— Та не зовсім, хоч у неї були свої вади. Я вважаю, що Джудіт Гаттер була не гірша за найкращу жінку, котра довго жила, не чувши церковного дзвону, але Том, мабуть, гадав, що потрудився для неї цілком достатньо. Щоправда, у її вдачі було чимало криці, а позаяк старий Гаттер — справжній тобі кремій, між ними врядигоди кресалися іскри. Хоч загалом, можна сказати, вони жили згідно. Коли вони затівали сварку, слухачам іноді щастило зазирнути в їхнє минуле, як можна зазирнути у найтемніший закуток лісу, коли заблукалий сонячний промінь проб'ється до коріння дерев. Але я завжди шануватиму стару Джудіт уже за одне те, що вона була матір'ю такого створіння, як її дочка, Джудіт Гаттер.

— Делавари часто згадували ім'я “Джудіт”, хоча й вимовляли його на свій манір. Судячи з того, що вони казали, не думаю, щоб ця дівчина припала мені до смаку.

— Тобі до смаку! — вигукнув Марч, розлютований байдужістю і самовпевненістю товариша. — Якого дідька ти прешся зі своїм смаком, коли йдеться про таку дівчину, як Джудіт? Ти ще хлопчисько, зелене дитя, що ледь пустило в землю корінці. Біля Джудіт упали чоловіки, коли їй сповнилося лише п'ятнадцять літ, тобто майже п'ять років тому. Та вона й не гляне на такого недоростка, як ти.

— Зараз червень, і на небі жодної хмаринки, Непосидо, отож увесь цей пал ні до чого, — незворушно-спокійно відказав Звіробій. — В кожного свій смак, і навіть вивірка має право на думку про рись.

— Еге, тільки не вельми розумно з її боку повідомляти цю думку риси, — буркнув Марч. — Але ти молодий і нетямущий, тому

я прошаю тобі твоє нещасття... Послухай, Звіробою, — з добродушним сміхом додав він після короткого роздуму, — послухай, Звіробою: ми з тобою запряглися бути друзями, і не варто сваритися нам через легковажну шелихвістку тільки тому, що вона вродилася гарненькою. Тим паче, що ти її навіть у вічі не бачив. Джудіт народжена для мужчини, в якого вже прорізалися всі зуби, і безглуздо боятися мені хлопчачка... То що ж казали делавари про цю пустуху? Зрештою, індіанець здатен розбиратися в жінках не гірше за білого.

— Вони казали, що вона вродлива, приємна в розмові, але надто полюбляє залицяльників і вельми легковажна.

— Суцці дияволи! А втім, який шкільний учитель може позмагатися з індіанцем там, де йдеться про природу? Дехто гадає, ніби індіанці зугарні лише на полювання та війну, а я кажу, що це мудреці, які розбираються в чоловіках так само добре, як і в бобрах, а в жінках не гірше, ніж у тих і в тих. Вдача Джудіт до рисочки саме така! Щиро кажучи, Звіробою, я б одружився з цим дівчиськом іще два роки тому, якби не дві особливі обставини, і перша з них — саме оця легковажність.

— Аяка друга? — спитав мисливець, наминаючи м'ясо далі й, очевидно, мало цікавлячись розмовою.

— Друга — в тому, що я не певен, чи піде вона за мене. Пустуха вродлива і знає це. Хлопче, немає стрункішого дерева на оцих горбах, немає ніжнішого подиху вітерцю, і ти ніколи не бачив лані, яка скакала б так легко. Якби на цьому кінець, про неї усі співали б п існі. Але вона не позбавлена вад, повз які неможливо пройти, й іноді я присягаюся собі не ходити більше на озеро.

— І все ж таки ти щоразу повертаєшся. Отож ніколи не треба присягатися.

— Ех, Звіробою, ти новачок у таких справах! Ти такий благочесний, наче за все життя ні разу не залишав міста. А я інший, і мені коли що западе в душу, я неодмінно хочу лайнутися або запрягти-ся. Якби ти знав усе те, що знаю я про Джудіт, ти б сказав, що іноді не гріх трохи полихословити. Буває, офіцери з фортів на Могауці забрідають на озеро ловити рибу та полювати, і тоді це створіння зовсім втрачає глузд. Як вона починає виряджатися і як викаблучується перед кавалерами!

— Це не личить дочці бідного чоловіка, — відповів Звіробій розважливо. — Всі офіцери — знатного роду й на таку дівчину, як Джудіт, можуть дивитися лише з лихими намірами.

— Оце мене й дратує і заспокоює! Правда, один там капітан викликає в мене побоювання, і Джудіт нехай винуватить тільки себе та свою дурість, коли я помиляюсь. Та загалом я схильний вважати її скромною і чесною дівчиною, хоч навіть хмари, що плывуть над оцими горбами, не такі мінливі, як вона. Навряд чи вона зустріла хоч дюжину білих чоловіків відтоді, як вийшла з дитячого віку, а вже ж так викручується перед отими кількома офіцерами.

— Я б давно кинув думати про таку дівчину й присвятив би себе т і льки лісові. Ліс ніколи тебе не обмане, бо живе за строгими й непорушними законами.

— Аби ти знав Джудіт, ти б зрозумів, що це дуже легко сказати, та важко зробити. Коли б я був спокійний за офіцерів, то силоміць забрав би дівчисько до себе на Могаук, примусив би вийти за мене заміж, попри все її коверзування, і нехай би про Старого Тома дбала Гетті, його друга дочка, — ця хоч і не така гарненька та метка, зате краще розуміє свої обов'язки.

— Виходить, є ще одна пташка в тому кубельці? — спитав Звіробій, звівши на товариша очі, в яких тепер прокинулась цікавість. — Делавари розповідали мені лише про одну.

— Зовсім не дивно, що, коли говорять про Джудіт Гаттер, забувають про Гетті Гаттер. Гетті лише миловида, а її сестра... кажу ж тобі, парубче, іншої такої ти не знайдеш звідси до самого моря! Джудіт гостра на розум і на язик, вона лукава, мов старий індіанський оратор, тоді як бідолашна Гетті в найкращому випадку лише “компас на нас”.

— Що таке? — перепитав Звіробій.

— Та то офіцери прозвали її “компас на нас”. Гадаю, вони хотіли цим підкреслити, що дівчина завжди намагається йти в правильному напрямку, але часом не знає, як це робити. “Компас” значить, куди їй хочеться йти, а “на нас” — куди вона йде насправді. Ні, бідолашна Гетті зовсім нетяма й повсякчас збивається з прямої стежини то туди, то сюди.

— Бог особливо піклується про таких істот, — сказав Звіробій урочисто, — і саме тому, що вони несповна розуму. Червоношкірі також шанують і поважають їх, гадаючи, що злий дух охочіше вселяється в здорову людину, а не в того, хто не може дати собі ради.

— Ну, тоді можу запевнити, що з бідолашною Гетті злomu духові нічого робити, бо вона таки справді “компас на нас”, як я вже тобі сказав. Старий Том дуже любить дівчину, та й Джудіт також, хоч вона сама до біса розумна й гонориста. Коли б не це, я б не рувився

за її безпеку серед людей того гатунку, що часом трапляються на берегах озера.

— А я гадав, що озеро мало хто знає і рідко відвідує, — сказав Звіробій, явно занепокоєний думкою, що опинився так близько від заселених місць.

— Це правда, парубче, і два десятки білих не милувалося його берегами. Але й двадцять справдешніх фронтірменів¹-мисливців, траперів, розвідників — здатні накоїти лиха, якщо постараються. Не можу навіть сказати, Звіробою, який то буде для мене жах, коли, повернувшись після шестимісячної відсутності, я побачу Джудіт заміжною.

— Ця дівчина дала тобі слово чи якось інакше показала, що ти можеш надіятись?

— Аж ніяк! Просто не знаю, в чому тут річ: адже я непоганий на вроду, хлопче, — принаймні так мені здається, коли я дивлюся в осяне сонцем джерело, — і все-таки я ніколи не міг витягти з цієї пустухи обіцянки піти за мене заміж, ба навіть не міг домогтися від неї приязної, сердечної усмішки, хоч вона ладна реготатися цілі години. Якщо вона посміла обвінчатися, поки мене не було, то пізнає всі радощі вдівства, не доживши й до двадцяти років!

— Невже ти здатен, Непосидо, вчинити зле її обранцеві тільки тому, що він більше припав їй до вподоби?

— А чому й ні? Якщо ворог стане мені на дорозі, чого не відкинути його геть? Поглянь на мене — хіба така я людина, щоб дозволити якомусь негідникові й крутієві, торговцеві хутром, обскакати мене в такому важливому для мене ділі, як прихильність Джудіт Гаттер? До того жраз ми живемо тут без законів, то самі повинні бути і судьями, й катами. Якщо в лісі знайдуть мерця, хто скаже, від чієї руки загинув чоловік, навіть коли в Колонії візьмуться за цю справу і здіймуть переполох?

— Якщо забитий виявиться чоловіком Джудіт Гаттер, то після всього, що ти мені сказав, я зумію настановити людей з Колонії на правильний слід.

— Ти — слинько, щеня, яке ганяється за дичиною, — ти смієш погрожувати доносом Гаррі Непосиді, наче це безпомічна норка або бабак?!

— Я не побоюся сказати правду про тебе, Непосидо, так само як і про кого завгодно, хоч би хто він був.

¹Фронтірмен — житель прикордонних місцевостей.

Якусь мить Марч з мовчазним подивом дивився на свого приятеля. Потім схопив Звіробоя обома руками за горлянку і трусонув його кошаве тіло з такою силою, ніби замірявся скрутити йому в'язи. Це не був жарт: очі велета палали гнівом, і, здавалось, він був готовий на все. Може, насправді Марч і не мав нічого лихого на думці, але збуджений він був до краю. Відчувши на своїй шії закліщені пальці такого здоровила, та ще у відлюдній глушині, далеко від будь-якої допомоги, кожен набрався б страху і не встояв би перед спокусою відступитись. Однак Звіробій не злякався. Обличчя йому не змінилося, рука не затремтіла, а відповідь його була тверда й рішуча.

— Ти можеш трясти мене, Непосидо, хоч доки повалиш гору, — мовив він спокійно, — і все-таки нічого, крім правди, з мене не витрясеш. Джудіт Гаттер, можливо, й не має чоловіка, якого ти міг би вбити, і тобі ніколи не випаде нагоди підстергти його, та коли вона заміжня, я в першу ж зустріч розповім їй про твою погрозу.

Марч розчепив пальці й сів, зачудовано втупившись у свого попутника.

— Досі я гадав, що ми друзі, — сказав він нарешті, — але це останній мій секрет, що потрапив до твоїх вух.

— Мені байдуже до твоїх секретів, якщо всі вони такого роду. Я знаю, Непосидо, що ми живемо в лісах і вважаємо себе вільними від людських законів. Певною мірою це, може, й правда, коли тут взагалі можна говорити про якусь правду. Але все ж таки існує закон, що йому підвладен увесь світ. І той, хто не важить на нього, хай не називає мене своїм другом.

— Хай тобі грець, Звіробою, мені й не снилося, що в душі ти належиш до моравських братів¹, а не чесний, щирий мисливець, за якого себе видаєш!

— Чесний я чи ні, Непосидо, та, в усякому разі, я завжди буду такий же щирий на ділі, як і на словах. Але безглуздо піддаватися раптовій люті. Це тільки свідчить, як мало ти жив серед червоношкірих. Певна річ, Джудіт Гаттер ще незаміжня, і ти молов те, що наверхлося тобі на язик, а не те, що підказує серце. Ось тобі моя рука, і не будемо більше говорити й згадувати про це.

¹Моравські брати — релігійна секта, заснована в Чехії ще в XV столітті. У XVIII столітті члени цієї секти провадили місіонерську роботу серед індіанців Північної Америки, головним чином серед делаварів. Моравські брати написали про делаварів кілька цікавих книжок, бо бачили їх тоді, коли на індіанцях ще майже не позначився вплив білих.

Непосида, либонь, здивувавсяще дужче. Та нараз він вибухнув таким голосним і добродушним сміхом, що навіть сльози виступили йому на очах.

Після цього він потис простягнену руку, й обидва супутники знову стали друзями.

— Справді, безглуздо сваритися через якусь безглузду думку! — вигукнув Марч, знову беручись їсти. — Це більше пасує міським законникам, а не розумним людям, які живуть у лісі. Мені розповідали, Звіробою, що в нижніх графствах¹ люди часто ворогують через свої думки й при цьому доходять до краю.

— Так воно і є, так воно і є... Сваряться ще й через інше, та облишмо це на них самих. Від моравських братів я чув, що існують країни, де люди гризуться навіть через релігію, а коли вже доходить до цього, Непосидо, то зглянься над ними Господь! Проте нам немає потреби наслідувати їхній взірець, тим паче через чоловіка, якого в Джудіт Гаттер, можливо, ніколи не було й не буде. Мене особисто більше цікавить не твоя красуня, а її слаба на розум сестра. Не можна лишитися байдужим, коли зустрічаєш ближнього, який зовні начебто звичайний собі смертний, а насправді зовсім не такий, бо його обділено розумом. Це тяжко навіть для чоловіка, але коли таке трапляється з жінкою, та ще з юним і, певне, чарівним створінням, тоді це викликає найжалісливіші думки, які тільки можуть бути в душі. Бог знає, Непосидо, що ці бідолахи досить беззахисні навіть у повному розумі. Тож яка страшна доля чекає на них, коли цей великий захисник і поводитир кидає їх напризволяще!

— Послухай, Звіробою, адже ти знаєш, які то люди — мисливці, трапери, торговці хутром. Найкращий їхній друг не стане заперечувати, що вони свавільні й люблять іти своєю дорогою, не вельми зважаючи на права та почуття інших людей. І все-таки я не думаю, щоб на весь тутешній край знайшовся б хоч один чоловік, здатний покривдити Гетті Гаттер. Ні, на це не піде навіть червоношкірий.

— Нарешті, друже Непосидо, ти починаєш справедливо міркувати про делаварів та інші союзні їм племена, бо в уяві червоношкірих нещасні, скривджені Богом перебувають під його особливим захистом.

¹Нижні графства — тобто області по нижній течії річок Гудзон та Сасквеганна. В ті часи, про які пише автор, нижні графства були заселені густіше, ніж відлюдні місця у верхів'ї Сасквеганни, де блукали Звіробій та Непосида.

В усякому разі, мені приємно було чути те, що ти сказав, дуже приємно. Але сонце вже перейшло за південь, і нам краще знову рушити в дорогу, щоб нарешті побачити цих чудових сестер.

Гаррі Марч весело дав на це згоду, і з рештками сніданку швидко було покінчено. По тому мандрівники завдали на плечі свої клунки, взяли рушниці й, покинувши залиту сонцем галяву, знову пірнули в глибокі сутінки лісу.

РОЗДІЛ П

Ти покидаєш озерний край.
Мисливський курінь над водою;
В цей час цвітіння, у розмай
Прощаєшся, дочко, зі мною!

Спогади жінки

вом нашим шукачам пригод залишалося йти вже недалеко. Трапивши на галяву з джерельцем, Непосида правильно визначив напрямок і тепер простував уперед впевненою ходою людини, що твердо знає, де її кінцева мета.

У лісі панувала півтемрява, але чагарникові зарості вже не заступали дороги, і ноги легко ступали по міцному й сухому ґрунті. Пройшовши близько милі, Марч зупинився й почав уважно роздивлятися круг себе. Він прискіпливо вивчав довколишні предмети, часто зупиняючи погляд на стовбурах повалених дерев, що густо захаращували землю, як це звичайно буває в американських лісах, особливо там, де деревина ще не набула ринкової вартості.

— Начебто оце і є те місце, Звіробою, — мовив нарешті Марч. — Ось бук поруч з гемлоком¹, ось рядком три сосни, а ондечки, трохи далі, біла береза із зламанною верхівкою. Тільки щось я не бачу ні скелі, ні пригнутих гілок, про які я тобі казав.

— Зламані гілки — нехитра позначка дороги, бо навіть недосвідчені люди знають, що гілки рідко ламаються самі, — відповів товариш. — Тому вони викликають підозру й наводять на слід. Делавари вірять зламаним гілкам тільки під час загального миру та на второваних стежках. А буки, сосни й гемлоки — лише поглянь! — вони скрізь, куди не кинеш оком, і не по два чи по три, а десятками й сотнями.

— Твоя правда, Звіробою, але ти не береш до уваги їхнього розташування. Ось бук і поруч нього гемлок...

¹Гемлок — дерево з породи хвойних, що росте в Північній Америці.

— Еге, а осьдечки ще один бук і ще один гемлок любенько обнялися, мов двоє братів, ба навіть ніжніше за деяких братів. А ондечки ще й інші, бо всі ці дерева не дивина в тутешніх лісах. Боюсь, Непосидо, що тобі легше спіймати бобра чи встрілити ведмедя, ніж бути провідником на таких неходжених стежках... Диви! Та ото ж воно й є те, чого ти шукаєш!

— Цього разу, Звіробою, це одна з твоїх делаварських витівок, бо нехай мене повісять, коли я бачу тут що-небудь, окрім дерев, які щонайхимерніше сплелися довкола нас, і ця химерія збиває з пантелику.

— А поглянь-но сюди, Непосидо! Хіба ти не бачиш отут, на одній лінії з оцим чорним дубом, похилене молоде деревце, що спирається на гілкисусідньої липи? Це деревце було заметене снігом і лягло під його вагою. Воно б ніколи не випросталося й не закріпилося б між липового гілля само. Добра рука людини допомогла йому.

— То була моя рука! — вигукнув Непосида. — Я натрапив на тендітне молоде деревце, яке припало до землі, немов знедолена жива істота, пригнічена горем, і поставив його так, як воно стоїть зараз... Ну, Звіробою, мушу визнати, що в лісі ти маєш справді гострий зір.

— Він гострішає, Непосидо, він потроху гострішає, це я визнаю. Та все одно це ще тільки зір дитини, коли порівняти мене з деким із моїх знайомих. Згадати хоча б Таменунда. Нині він такий старий, що мало хто пам'ятає, який він був у розквіті сил, але й тепер ніщо не сховається від його погляду, що більше нагадує собачий нюх, ніж людський зір. Або Ункас, батько Чингачгука й законний вождь могіканів, — від його погляду також майже неможливо втекти. Я маю успіхи, можу погодитись, що маю успіхи, але мені ще далеко до такої досконалості.

— А хто цей Чингачгук, про якого ти так часто торочиш, Звіробою? — спитав Непосида, прямуючи до порятованого деревця. — Ясна річ — затятий волоцюга-червоношкірий!

— Не затятий, Непосидо, а найкращий серед волоцюг-червоношкірих, як ти їх узиваєш. Аби він увійшов у свої права, то став би великим вождем. А так він просто хоробрий і справедливий делавар. Щоправда, всі його поважають і навіть у дечому слухаються, але все-таки він нащадок занепаłego роду, представник зниклого племені. Ех, Гаррі Марчу, як тепліє на серці, коли зимові ночі сидиш у них у вігвамі й слухаєш перекази про колишню велич та могутність могіканів!

— Послухай, друже Натаніелю, — сказав Непосида, на мить замовкнувши й зазираючи товаришеві прямо в обличчя, щоб вагомніше сприймалися його слова, — якщо людина вірить усьому, що говорять про себе інші люди, в неї може скластися перебільшена думка про них і применшена про себе. Всі червоношкірі — відомі хвальки, і я певен, що добра половина їхніх переказів — пустопорожнє базикання.

— Не буду перечити, Непосидо, в твоїх словах є дешиця правди, бо я сам у цьому впевнився й чудово це знаю. Вони таки люблять похвалитися, але це в них дар від природи, і гріх ставити йому опір... Чекай! Ось те місце, яке ти шукаєш!

Цей вигук урвав їхню розмову, і обидва товариші зосередили всю свою увагу на предметі, що був якраз перед ними. Звіробій показав своєму приятелеві на стовбур велетенської липи, що віджила свій вік і впала від власної ваги. Це дерево, як і мільйони його братів, лежало там, де повалилося, й тепер гнило під повільною, але неблаганною дією всього, що насилала на нього безперервна зміна пір року. Однак тління торкнулося серця ще в той час, коли дерево стояло струнко, в усій красі свого величавого зросту, й це тління руйнувало його зсередини, як іноді хвороба підточує життєві сили людини, хоч збоку видно лише її здорову зовнішність. Тепер стовбур лежав, простягнувшись по землі майже на сотню футів, і пильне око мисливця за деякими ознаками відразу розпізнало в ньому саме те дерево, що його шукав Марч.

— Еге, оце і є те, що нам треба! — вигукнув Непосида, подивившись на окоренок липи. — Все ціле-цілісіньке, ніби пролежало в бабусиній скрині. Допоможи мені, Звіробюю, і за півгодини ми будемо на воді.

Мисливець негайно відгукнувся на заклик товариша, і обидва взялися до роботи розважливо й уміло, як люди, що мають неабиякий досвід у таких справах. Перш за все Непосида зняв шматки кори, які прикривали широкий отвір у кінці стовбура й, на думку Звіробоя, були покладені так, що скоріше привертали увагу, ніж маскували схованку, аби тут проходив якийсь бродяга. По тому вони спільними зусиллями витягли на світ Божий зробленого з кори човна, в якому були лавочки, весла та інше причандалля, аж до вудок із волосінню та гачками. Суденце було чимале, проте, як на свої розміри, досить легке. А що Непосида мав силу справжнього велета, то він, одмовившись від допомоги, без видимого зусилля завдав човна собі на плечі, хоч це й було вельми неспібно.

— Іди вперед, Звіробою, — сказав Марч, — і розсовуй куші; з усім іншим я впораюсь сам.

Той послухався, і вони рушили до озера. Звіробій розчищав дорогу товаришеві, звертаючи за його командою то праворуч, то ліворуч. За якихось десять хвилин вони зненацька наче пірнули в яскраве сонячне світло й зупинилися на низькій рінявій косі, що її з трьох боків омивала вода.

Коли Звіробій підступив до берега й очам його несподівано відкрився цей краєвид, крик подиву вихопився йому з вуст — щоправда, крик неголосний і стриманий, бо юнак був набагато розсудливіший і обачливіший за невгамовного Непосиду.

Краєвид справді так вражав своєю красою, що йому варт приділити увагу.

Врівень із косою слалася широка водяна гладінь, така тиха й прозора, що здавалася ложем із кришталевого гірського повітря, затиснутим в оправу з гір та лісів. Озеро тяглося милі на три і вишир сягало на півмилі, а навпроти коси навіть більше; далі на південь воно вужчало до половини. Береги, як і належить, мали химерні обриси, їх помережили затоки й численні клинцюваті відмілини. З північного, ближчого, краю озеро стримувала самотня гора, від якої на захід та схід збігали долини, що приємно різноманітнили обрій. Та загалом місцевість все-таки була гориста. Високі пагорби чи невеликі гори стрімко здіймалися з води вздовж майже всього берега. Лише поодинокі улоговинки становили виняток, бо навіть там, де берег був не дуже крутий, оддалік бовваніли висоти.

Але найдужче в цьому краєвиді вражали його величава пустельність і солодкий спокій. Скрізь, куди не повернися, перед очима тільки дзеркальний полиск води та заворожена синява неба в облямівці густих лісів. Верховіття дерев кучерявилось так пишно, що крізь нього не проглядала бодай щонайменша галявка, — геть увесь виднокіл, від округлих гірських верховин аж до крайки води, вкривала суцільна пелена зелені. Та рослинам було замало навіть такої цілковитої перемоги, і дерева перевисали над самісіньким озером, тягнучись до світла. Вздовж східного берега милями можна було плисти під вітами темних рембрандтівських гемлоків, тремтливих осик і зажурених сосон. Одне слово, людська рука ще не нівечила й не спотворювала цього первозданного пейзажу, що купався в соняч-

¹ Р е м б р а н д т (1608–1669) — видатний голландський художник, неперевершений майстер у відтворенні гри світла й тіні.

них хвилях, цієї всепереможної лісової величі, що ніжилася в пахо-щах червня, збагачених і підсилених щедрою близькістю води.

— Яка велич! Яка краса! Сам очищаєшся, подивившись на все це! — вигукував Звіробій, зіпершись на свій карабін і розглядаючись навсебіч — праворуч і ліворуч, на північ і на південь, на небо й наземлю. — Я бачу, навіть рука червоношкірого не зачепила тут жодного дерева, — все живе й відмирає за одвічним законом природи! Твоя Джудіт, Непосидо, певне, дуже моральна й благочестива дівчина, якщо вона, за твоїми словами, прожила півжиття в такому райському куточку.

— Це чистісінька правда. Але в дівчиська є свої химери. Хоч вона не весь час живе тут, бо Старий Том, відколи я його знаю, перебуває зиму в сусідстві з колоністами або під захистом гармат форту. Ні-ні, Джуді, на свою біду, набралась дечого від колоністів, а надто від шаркунів-офіцерів.

— Якщо це так, Непосидо, якщо це справді так, то ось та школа, що може її виправити... Але скажи, що воно видніється отам, якраз супроти нас? Як для острова — замале, для човна — завелике, хоча й стоїть посеред озера.

— Ге, ото ж і є те, що джэнджики з форту прозвали Хохулиним замком. Старий Том шкірить зуби, чуючи це прізвисько, однак воно якнайкраще розкриває його вдачу й звички. Перед нами — постійне житло, а всього їх два: оце, що ніколи не рушає з місця, і ще одне, яке плаває, і тому його можна уздріти будь-де на озері. Плавучу споруду охрестили ковчегом, хоч я не беруся тобі пояснити, що означає це слово.

— Певне, воно прийшло від місіонерів, Непосидо, які при мені балакали й читали про цю штуку. Вони кажуть, ніби колись геть усю землю затопило водою, і Ной зі своїми дітьми врятувався, побудувавши судно, що називалося ковчегом. Одні делавари вірять у цю легенду, інші заперечують її. Але нам з тобою слід вірити, бо ми люди білі й так велить наша церква... А ти не бачиш де цього ковчега?

— Він, безперечно, відплив південніше або заякорився у котрійсь із заток. Але наш човник уже готовий, і пара таких весел, як твоє і моє, за чверть години домчать нас до замку.

Сприймавши це як запрошення, Звіробій допоміг товаришеві поскладати речі в човен, що вже похитувався на воді. Тільки-но це було зроблено, обидва прикордонні жителі ступили в нього самі й сильним поштовхом відігнали легке суденце ярдів на вісім чи десять

од берега. Непосида сів на кормі, Звіробій уместився спереду, й під неквапливими, але пружними ударами весел човник швидко полинув водяною гладінню у напрямку дивовижної споруди, що її Непосида величав Хохулиним замком. Обігнувши мис, юнаки кілька разів кидали веслувати, озираючи довколишні краєвиди. Перед ними відкрилася широка панорама на протилежний берег озера та на порослі лісом гори. Мінялися обриси пагорбів, химерно крутилися лінії заток і далеко на південь тяглася долина, якої вони раніше не бачили. Вся земля здавалась пишно вбраною у святкові зелені шати.

— Ця краса гріє серце! — вигукнув Звіробій, коли вони зупинилися вже вчетверте чи вп'яте. — Озеро мовби саме для того й створене, щоб ми могли глибше зазирнути у величаві діброви. Тільки сама природа могла так чудово поєднати землю й воду! І ти кажеш, Непосидо, що ніхто не вважає себе законним власником оцих краєт?

— Ніхто, крім короля, хлопче. Той, може, й має деякі права на цей райський куточок, але живе так далеко, що його претензії ніколи не потурбують Старого Тома Гаттера, який володіє всім цим і має намір володіти до самої смерті. Том — не скваттер¹, він безземельник. Я прозвав його Плавучим.

— Заздрю цьому чоловікові! Знаю, що це недобре, і постараюся здолати це почуття, але все-таки заздрю цьому чоловікові! Та ти не думай, Непосидо, що я намірився залізти в його мокасини, такого в мене й близько на мислі немає, але не заздрити не можу. Це природне почуття. Зрештою, найкращі серед нас і ті не позбавлені природних почуттів, котрим іноді дають волю.

— Тобі досить лише одружитися з Гетті, щоб успадкувати половину цього маєтку! — регочучи, вигукнув Непосида. — Дуже миле дівча! Справді, аби не врода її сестри, вона здавалася б навіть гарненькою. А розуму в неї так мало, що ти легко привчиш її дивитися на все твоїми очима. Забери Гетті з рук старого, і я запевняю — він поступиться тобі всією звіриною, яку ти спроможешся підстрелити на п'ять миль довкола його озера.

— А тут багато звірини? — раптом спитав юнак, пропускаючи повз вуха Марчеві жарти.

¹ С к в а т т е р — колоніст, що розчистив ділянку незайманого лісу і обробляє її під посіви.

— Та це ж для неї земний рай. Навряд чи хто хоч раз натискав проти неї курок, а щодо траперів, то вони тут нечасті гості. Я б і сам не так часто тут швендяв, тільки ж бобри тягнуть в один бік, а Джуді — в інший. За останні два роки ця шельма коштувала мені понад сотню іспанських доларів¹, а проте я не в змозі подолати бажання поглянути ще раз на її личко.

— А червоношкірі, Непосидо, часто бувають на цьому озері? — спитав Звіробій, думаючи про щось своє.

— Аякже, навідуються. Іноді невеликими ватагами, іноді поодиночі. Очевидно, цей закуток не належить жодному тубільному племені окремо, і тому він потрапив до рук племені Гаттерів. Старий розповідав мені, що деякі пройди підбурювали жителів Могауку на війну з індіанцями, аби видерти в Колонії право на цю землю. Але з того нічого не вийшло: певне, досі не знайшлося спритника, якому б стало снаги на таке діло. Мисливці й зараз можуть вільно блукати в тутешніх нетрях.

— Тим краще, Непосидо, тим краще. Був би я королем Англії, негайно видав би наказ: кожен, хто зрубає хоч одне з оцих дерев, підлягає вигнанню у пустельні й мертві місцевості, де ніколи не пробігав жоден звір. Просто чудово, що Чингачгук призначив зустріч на цьому озері, бо мені в житті не доводилось бачити такої краси.

— Це тому, що ти довго жив серед делаварів, а в їхніх краях немає озер. Зате далі на північ і на захід таких водоймищ скільки завгодно. Ти молодий і ще можеш побачити їх. Отак, Звіробію, на світі є інші озера, але немає іншої Джудіт Гаттер!

У відповідь на це зауваження Звіробій усміхнувся, а потім опустив весло в воду, ніби співчуваючи поспіхові закоханого. Обидва веслували щосили, аж доки підпливли за сотню ярдів до “замку”, як Непосида жартома величав Гаттерове житло. Тут вони знову кинули весла. Палкий прихильник Джудіт стримав свою нетерплячку, тим паче коли помітив, що господарів дома зараз немає. Ця нова затримка дозволила Звіробію добре оглянути своєрідну споруду, яка заслуговує окремого опису.

“Замок Хохулі” — як жартома охрестив цей будинок якийсь збитник-офіцер — стояв посеред озера принаймні за чверть милі від

¹ В XVI–XVII сторіччях головними постачальниками срібла на світові ринки були іспанські володіння в Америці — Мексика та Перу. Іспанські срібні монети (переважно піастри) були в обігу в Європі, Азії та Америці. Часто їх називали іспанськими доларами.

найближчого берега. В усі інші боки вода сягала значно далі: до північного кінця озера було миль зо дві, й ціла миля, коли не більше, пролягала між спорудою та східним берегом. Ніде не було помітно аніякісіньких ознак острова. Будинок спирався на палі, й під ним хлюпотіла вода. Тим часом Звіробій уже знав, що озеро дуже глибоке, й попрохав пояснити йому цю дивну обставину. Непосида розтлумачив загадку, сказавши, що в цьому місці є довга вузька обмілина, яка тягнеться на кілька сотень ярдів на північ та південь і підходить на шість-вісім футів до поверхні озера, й що Гаттер позаганяв у обмілину палі, а на них поставив своє житло з метою безпеки.

— Старому тричі пускали червоного півня індіанці та мисливці, а в одній із сутичок з червоношкірими він втратив єдиного сина. Отоді він і переселився на воду. Тут на нього можна напасти лише з човна, а здобич та скальпи навряд чи варті того, щоб ради них довбати каное. Та й ризиковано встрявати в таку бійку, бо Старий Том має вдосталь зброї і набоїв, а стіни замку, як бачиш сам, досить товсті, щоб захистити людину від куль.

Теоретично Звіробій був обізнаний з прикордонним воєнним мистецтвом, хоч досі йому ще ніколи не доводилося здійснювати руку на людину. Він бачив, що Непосида анітрохи не перебільшує надійності Гаттерової позиції з воєнної точки зору: атакувати “замок” без того, щоб нападники самі не потрапили під вогонь обложених, справді було б нелегко. Неабияка майстерність відчувалася і в розташуванні колод, що з них було споруджено будівлю, завдяки чому вона давала набагато надійніший захисток, ніж звичайні рублені хатини на кордоні. Стіни були зв’язані із стовбурів велетенських сосон, попиляних на дев’ятифутові оцупки й поставлених сторч, а не покладених поземно, як це заведено в тутешніх краях. Прямокутно обтесані з трьох боків, ці колоди мали на кінцях великі шипи. В масивних лежнях, закріплених на палях, що виступали з води, Гаттер повидовбував зверху жолоби й позаганяв у них нижні шипи колод, таким чином надійно зв’язавши все це до купи. Верхівки колод було скріплено в той самий спосіб, а на них постелено дошки. Кути споруди він добряче зашплінтував. Підлогу зробив із тонших колод, так само обтесаних, а дах — з легких жердин, щільно припасованих і ретельно вкритих корою. Кінець кінцем це хитромудре майстрування дало господареві житло, до якого можна було підступитися лише водою. Стіни склалися з міцно з’єднаних колод, що навіть у найтонших місцях досягали не менше двох футів завтовшки і роз’єд-

нати які могли тільки зумисні й напружені зусилля людських рук або повільна дія часу. Зовні будинок мав грубий і непоказний вигляд, бо колоди були різні в обхваті, зате всередині обтесана поверхня стін та підлоги здавалася достатньо гладенькою як на взір, так і на дотик. Не менше диво у “замку” являли собою також піч та димар. Непосида звернув на них увагу свого товариша і пояснив, як їх робили. За матеріал правила густа, старанно замішана глина, яку вкладали в лозові форми й висушували по футу або по два зарáz, починаючи з основи. Коли таким робом було вивершено весь комин і закріплено його на даху, в печі розклали жаркий вогонь і підтримували його доти, доки глина випалилася на якусь подобу цегли. То була морочлива робота, і вона не принесла цілковитого успіху. Та, заповнюючи тріщини свіжою глиною, врешті вдалося зліпити доволі безпечну піч з димарем. Ця деталь споруди стояла на брусованій підлозі, підпертій зісподу додатковою палею. Житло мало й інші особливості, про які краще буде розповісти далі.

— Старий Том — майстер на вигадки, — додав Непосида, — і він усю душу вклав у цей комин. Але в умілого і долото рибу ловить, і ось тепер він має затишну хатинку, хоч вона й обіцяє одного чудового дня спалахнути, мов порох.

— Здається, ти знаєш усю історію замку, Непосидо, з його комином і стінами, — усміхаючись, сказав Звіробій. — Невже кохання таке всесильне, що примушує мужчину вивчати навіть історію оселі своєї милої?

— Почасті й так, — сміючись, відповів добродушний велет, — але дещо я бачив на власні очі. Того літа, коли старий почав будуватися, нас тут на озері зібралася добра ватага, і ми всі допомагали йому в роботі. Чимало отих колод я попотягав на власних плечах і можу тебе запевнити, майстре Наг ті, — сокири так і ми готіли в повітрі, коли ми хазяйнували серед дерев на березі. Старий песиголовець не скупий на харч, і ми так часто їли біля його вогнища, що надумались поставити йому затишний будинок, перед тим як податися в Олбані з добутими хутрами. Еге, багато всілякого їдла ум’яв я в хатині Тома Гаттера, а Гетті хоч і кволенька на розум, зате навдивовижу спритно орудує пательнями!

Поки друзі отак розмовляли, човник непомітно підпливав до “замку” і був тепер так близько, що вистачило одного удару веслом, як він уткнувся в причал. За нього правив дощаний поміст перед входом площею зо два десятки квадратних футів.

— Старий Том величає цю чудернацьку пристань своїм двориком, — докинув Непосида, прив'язуючи човник після того, як обидва зійшли на поміст, — а джигуни з форту охрестили її “замковим судилищем”, хоч я не знаю, яке може бути судилище там, де навіть не пахне законом... Але схоже на те, що вдома зараз немає ні душі, — г е ть уся сімейка рушила в мандри по озеру.

Поки Непосида метушився у “дворик”, роздивляючись остені, вудки, сіті та інше необхідне причандалля прикордонного житла, спокійний і стриманий Звіробій зайшов до господи, озираючись навсебіч із цікавістю, яку не часто виявляє той, кого тривалий час виховували в індіанських звичаях. В середині “замок” відзначався б е здоганною охайністю, так само як зовні — своєю новизною. Усе жиле приміщення, площею приблизно двадцять на сорок футів, було розгороджене на кілька невеличких комірчин-спалень, а кімната, в яку спочатку зайшов Звіробій, видно, правила водночас за вітальню, їдальню та кухню. Умеблювання дивувало око своєю строкатістю, як це часто трапляється на далеких околицях. Здебільшого це були грубі, вкрай примітивно змайстровані речі. Зате дзигарі у вишуканому футлярі з чорного дерева, що висіли в кутку, кілька стільців, обідній стіл та бюрко, які, напевне, перекочували сюди з якогось іншого житла, претендували на не зовсім звичайну розкіш. Годинник старанно цокав, але його свинцевого кольору стрілки з гідною їх понурістю вперто показували на одинадцятку, хоча по сонцю добре було видно, що вже давно перейшло за полудень. Тут стояла також важка темна скриня. Кухонне начиння було н айпростіше й досить убоге, але кожна річ займала своє місце і промовисто свідчила про те, що за нею чудово доглядають.

Побіжно оглянувши передню кімнату, Звіробій підняв дерев'яну клямку й ступив у вузький коридорчик, який ділив навпіл внутрішню частину будинку. Прикордонні звичаї не вельми делікатні, а що цікавість юнака не на жарт розпалася, то він прочинив двері й опинився у спальні.

З першого погляду було ясно, що то жіноче приміщення. Про це говорила препишна перина з пуху диких гусей, хоч лежала вона на грубій лаві, що лише на фут здіймалась над підлогою. По один бік постелі, на дерев'яних кілочках, висіли сукні, обшиті стрічками та іншими прикрасами і значно вищого гатунку, ніж можна було сподіватись побачити в такому місці. На підлозі стояли зграбненькі черевички, оздоблені гарними срібними пряжками, які носили тоді жінки з достатком. Не менше як шість напіврозчакнутих яскравих

ЗМІСТ

Фенімор Купер та його улюблений герой Натті Бампо. <i>Н. Ейшискіна</i>	7
Розділ I	11
Розділ II	25
Розділ III	38
Розділ IV	52
Розділ V	66
Розділ VI	81
Розділ VII	93
Розділ VIII	108
Розділ IX	122
Розділ X	137
Розділ XI	151
Розділ XII	165
Розділ XIII	181
Розділ XIV	196
Розділ XV	209
Розділ XVI	224
Розділ XVII	238
Розділ XVIII	255
Розділ XIX	265
Розділ XX	281
Розділ XXI	295
Розділ XXII	309
Розділ XXIII	320
Розділ XXIV	335
Розділ XXV	352
Розділ XXVI	366
Розділ XXVII	379
Розділ XXVIII	393
Розділ XXIX	404
Розділ XXX	413
Розділ XXXI	426
Розділ XXXII	436

Ця книга надрукована на папері NOVEL,
виготовленому компанією Stora Enso у Фінляндії.
Папір має властивість зменшувати контрастність сприйняття тексту
і спеціально призначений для друкування дитячих видань.

Літературно-художнє видання

Бібліотека світової літератури для дітей у 100 томах
“СВІТОВИД”
заснована 2004 року
Серія друга. Література XIX ст.

КУПЕР Джеймс Фенімор

ЗВІРОБІЙ

Роман

Для середнього і старшого шкільного віку

Вступне слово *Надії Ейшишкіної*

Переклад з англійської *Леоніда Солонька, Олександра Тереха*

Ілюстрації *Генрі Брока*

Головний редактор *Б. Будний*
Відповідальний за випуск *Б. Шавурський*
Редактор *Т. Риженко*
Дизайн *О. Кіналя*
Верстка *І. Демків*

Підписано до друку 1.11.2005. Формат 60×90/16. Папір офсетний. Гарнітура
Таймс. Умовн. друк. арк. 28. Умовн. фарб.-відб. 28. Наклад 5000 пр.
Зам.

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
ДК №370 від 21.03.2001 р.

Навчальна книга – Богдан, а/с 529, м.Тернопіль, 46008
тел./факс (0352) 52-19-66; 52-06-07; 52-05-48
publishing@budny.te.ua
www.bohdan-books.com

Видавництво дитячої літератури «Веселка»
Мельникова, 63, МСП, Київ, 04050
e-mail: veskiev@iptelekom.net.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК №29 від 31.03.2000 р.

В И Д а В Н И Ц Т В О

® **Навчальна книга** ®
БОГДАН

www.bohdan-books.com

КУПИТИ ЕЛЕКТРОННУ КНИЖКУ

КУПИТИ ПАПЕРОВУ КНИЖКУ

<http://bohdan-books.com/catalog/book/101904/>